

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ

ԸՆԴ ՀՊՈՎՄԻԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ԸԱՅՔ ունին մէջերնին շատ գովելի բաներ, որոնք հետեւելու իսկ արժանի են. մասնաւորապէս Պատկին նկատմամբ՝ զոր միայն եկեղեցւոյ մէջ կը կատարեն (թէպէտ աստ Լեհաստանի մէջ տարբեր կերպով կը կատարեն զայն)։ Դոր պսակեալք՝ առ ժամանակ մի խիստ ժողովրդեամբ կ'ապրին, այսինքն ամբողջ շաբաթը կը տեսնուին և երեք օր՝ չեն տեսներ ընաւ գիրար։ Դոր ձեռնագրեալ քահանայից կը հրամայեն քառասուն օր ոտքի վրայ կայնիլ²։ Նոցա բոլոր եկեղեցիք՝ երկու մասն կը բաժնուին, մին՝ վասն կանանց, զոր և ժամատուն (վերնատուն) կը կոչեն, և միւսն էրիկ մարդկանց համար. ասոնց նման գեռ ուրիշ գովեստի և ուշադրութեան արժանի բաներ ունին։

Իսկ այժմ, որ այս առաքելութեան եկեղեցիներու վրայ պիտի խօսինք, այսինքն է, Թաթարաստանի, Մոլտաւիոյ և Լեհաստանի, գիտելի է որ հին ժամանակները, Սլաւարաւ լեւան մօտ, ուր որ իրհեղեղէն վերջը Նոյեան տապանը կեցաւ, Անի անուամբ քաղաք մի կար, Ղարս և Coezala (?) քաղաքաց մէջ, որք այսօր բոլորովին աւերակ դարձած են. միայն մի քանի յիշատակարանք գեռ կը նշմարուին, ուր ըստ աւանդութեան երբեմն հազար եկեղեցիէն աւելի կային։ Աստի զաղթեցին Հայք՝ ի Թաթարաստան, բայց այն ժամանակամիջոցն ստուգելը՝ գրեթէ անհնարին է. 600 տարիէն աւելի է Հայոց ի Ռուսաստան գաղթելն։ Քաղաքք և գաղթականութիւնք, որոնց մէջ Հայք իրենց եկեղեցիներն ունէին՝ հետեւեալքն են.

Կոֆա, երևելի նաւահանգստով, որ այժմ Թուրքաց տէրութեան կը վերաբերի. ունի 24 Հայոց եկեղեցիներ և 23 քահանայ, ի բաց թողեալ առանց քահանայի մնացած լատինաց եկեղեցին։

Պուլէլու, ուր Հայոց եկեղեցի մի և քահանայ մի կը գտնուին, ունի նոյնպէս նաւահանգիստ։

Պուլիսարայ. Թաթար Խանի մայրաքաղաք, ունի եկեղեցի մի և քահանայ, Խուրասան (պուլս)։ Ունի մի եկեղեցի և եօթն քահանայ։

Քուլուս. Ունի Հայոց մի եկեղեցի և երեք քահանայ։

Օրբու կամ (Պերկուք), հայերէն Ուլթերու⁽¹⁾, ունի մի եկեղեցի և քահանայ։

Ղէի Թերակղզին ունի 3 եկեղեցի և մի վանք։

Ասոնցմէ զատ՝ կը գտնուին Թաթարաստանի մէջ ուրիշ երկրորդական կարգի քաղաքներ, որոնք նոյնպէս իրենց յատուկ եկեղեցի և քահանայ ունին։

1. Այս տեղեկութիւնս կամ գլխովին ամօժելը և կամ լոկ տեղական և մասնաւոր սովորութիւն Ռամարեի է, և ոչ թէ ըմբռնումը։— Ծանօթ. Թարգմ։

2. Հեղինակին այս տեղեկութիւնս՝ աւելի առասպելական կ'երևի՝ քան թէ ստույգ։

3. Այժմ Ռուսիոյ կը վերաբերի. ուստի հեղինակս կամ Վալամոսիմ հետեւած է միւթապէս, և կամ Եփեսոսի եօթմ մամկանցմէ առած է իւր այդ տեղեկութիւնը, առանց ուշ դնելու վերջին քաղաքական և աշխարհագրական փոփոխութեանց։— Ծանօթ. Թարգմ։

Վերոյիշեալ քաղաքը և եկեղեցիք միոյ եպիսկոպոսի իշխանութեան ներքև կը գտնուին: Արդի եպիսկոպոսը մանկահատակ է, 35 ամեայ, ձեռնադրեալ Յակոբ կաթողիկոսէն:

Ընդ մէջ Թաթարստանի և Մոլտաւիոյ կան դեռ քանի մի քաղաքներ Տաճկի (Ռուսիոյ) իշխանութեան ներքև, որոնք երբեմն Լեհաստանի արքեպիսկոպոսութեան թեմի մի մասը կը կազմէին, տարածուելով գրեթէ մինչև 'ի Կ. Պոլիս, ինչպէս որ կը տեսնենք Իլվովի արքեպիսկոպոսներու ձեռնադրութեան նամակներէն. և այժմ իսկ այս քաղաքներս առաքելութեան կը վերաբերին, և մասնաւորապէս Աքերման, Իսմայիլ և Քէնդէրի, որոնք իրենց առանձին եկեղեցի և քահանայ ունին: Առաջին երկու քաղաքներն՝ նաւահանգիստ ունին, բայց երբեք ևս Մոլտաւիոյ Հայոց Սահակ եպիսկոպոսին իշխանութեան ներքև կը գտնուին, որ Յակոբ կաթողիկոսէն ձեռնադրեցաւ ՏՕամեայ Հասակի մէջ, որ և գիշուոյ արտակից բարեկամ է:

Մոլտաւիոյ քաղաքներն՝ ուր Հայոց եկեղեցիք կը գտնուին, հետեւեալքն են: Եւսթ կամ Եւսթի իշխանին աթոռանիստ քաղաքը, ունի Հայոց վերաբերեալ երկու եկեղեցի:

Կուլոյ, ունի նաւահանգիստ. և մի հայ եկեղեցի:

Վուլով, մի հայ եկեղեցի:

Սերուր, նոյնպէս մի հայ եկեղեցի:

Սելով, ունի երկու հայ եկեղեցի և վանք մի:

Խոշի, ունի մի հայ եկեղեցի:

Ուրմախ, նոյնպէս մի հայ եկեղեցի:

Բոշլու, մի եկեղեցի:

Մոլտաւիոյ բոլոր եկեղեցեաց մէջ 24 քահանայք կը գտնուին, Սահակ եպիսկոպոսին իշխանութեան ներքև:

Յամի Տեսուռ 1062, Թէոդոս Ռուսաց իշխանը, Դեմետրի որդին, վարելով քաղաքական պատերազմ իւր հպատակաց հետ՝ որ իրմէ ապստամբեր էին, կուլեց յօգնութիւն գՀայս 'ի Թաթարաստանէն, և աղաչելով որ աստ Ճան՝ պարգևեց անոնց շատ արտօնութիւններ. բայց յետոյ Լեհաստանի Թագաւորը տիրելով Ռուսիոյ (Rus'), վերստին զանոնք հաստատեցին: Հայք՝ բնակեցան Մոլտաւիոյ. կարմիր Ռուսիոյ գաւառին և Ռաբայինայի քաղաքաց մէջ. այսինքն է՝ 'ի Քիււ, 'ի Լուցը, յիլվով, 'ի Կամենից, 'ի Վլոսիմիր, 'ի Հալիչ, 'ի Սնիադին, և դեռ ուրիշ քաղաքաց մէջ, ուր այսօր ոչ Հայոց եկեղեցի և ոչ իսկ հայ ժողովուրդ կը գտնուին: Հայք՝ գաղթեցին յերկիրն կարմիր Ռուսիոյ, նոյն երկրին արևելեան ծիսով քրիստոնէական հաւատքն ընդունելէն 82 տարի վերջը, յամին իբր 980. և 107 տարի վերջ՝ երբ Լեհաստան հռովմէական ուղղափառ հաւատքն ընդունեցաւ, այսինքն է յամին իբր 988. և 324 տարի առաջ քան զվկրտութիւն 'ի սուրբ հաւատաւ Լիթուանիոյ գաւառին, յամին իբր 1386:

Քաղաքը և եկեղեցիք Հայոց 'ի Լեհաստան, այսինքն է, յԱբրայիմա, 'ի Կարմիր Ռուսիոյ, 'ի Պոզուլ, 'ի Պոկուցիէ, և այս հասարակապետութեանս ուրիշ տեղեաց մէջ՝ հետեւեալքն են:

Եւսթ կամ Քիւս՝ ունի Հայոց եկեղեցի մի. բայց որովհետեւ քաղաքը Յունաց ձեռքն է (այսինքն է՝ յունագաւան ծիսով), այն պատճառաւ հայ ազգէն քիչ անձինք կը գտնուին հոն:

Լուց՝ քաղաքն՝ ունի եկեղեցի մի և քահանայ, Տէր Անտոն անուամբ՝ ծնեալ 'ի Կամենից, զոր տարի մի առաջ ձեռնադրեց Թորոսովիչ՝ Իլվովի արքեպիսկոպոսը: Քանի մի շաբաթ Ճնաց պապական վարժարանին մէջ յիլվով, ուր կըր-

Թուեցաւ աստուածարանութեան և սուրբ հաւատոյ ինչ ինչ խնդրոց մէջ, ինչպէս նաև սուրբ խորհուրդներն մատակարարելու: Բայց երբ վերոյիշեալ եկեղեցւոյն առաջնորդ զրուեցաւ՝ մի անգամ իսկ թուղթ չգրեց առաքելութեան զացող քահանայից: Խիստ քիչ անգամ սպասարաց կ'ըսէ, և վարքով չի համապատասխաներ իր կոչման, և կը տեսնուի թէ այնպիսի անձ մի է՝ յորմէ առաքելութիւնը առն մի չկարէ յուսել: Լուրջ քաղաքը, կիճէն վերլը, Հայոց արքեպիսկոպոսին աթոռանիստ քաղաքն է. բայց այժմ՝ գրեթէ ոչ ոք կայ Հայոցմէ:

Կշտիկց քաղաքը՝ մինչև ցայժմ իբրև անտուիկ կը համարուի, և որովհետև Թագաւորութեան սահմանադիրն վրայ է, առաջապահ պարիսպ քրիստոնէութեան կոչուած է: Այս քաղաքն՝ ունի Հայոց չորս եկեղեցի, այսինքն է, Վերա փրան Ս. Արամեան, որ և արքեպիսկոպոսական եկեղեցի է, Ս. Նիկողայոսի, Աւետիս և Ս. Ստեփանոսի: Վերլին երկուքը փոքրագոյն են, գրեթէ մատուռ համարուած են. բայց երկու առաջինները՝ մեծ են և հարուստ, և անբաւ ոսկի և արծաթ նուէրներով զարդարուած: Եկեղեցիներուն մօտ՝ շատ տուններ կան, որոնք եկեղեցւոյ կը վերաբերին, որոնց մէջ մին շատ երեսիկ է. այսինքն է, Ս. Նիկողայոսի գերեզմանոցի քով գտնուողն, որուն մէջ շատ ատենէ՝ ի վեր բռնակութիւն չկայ, և այն պատճառաւ իբրև անիծեալ կը համարուէր: Ոմանք կ'ըսեն, թէ աստ պիտի կարենային հաստատել պապական վարժարանը՝ եթէ իրլով յարմար տեղ չգտնուէր: Եւ յիրաւի, ուսումնական ընթացքին համար խիստ լաւ տեղ պիտոյ լինէր, այնու մանաւանդ, որ կամենիցի երիտասարդութեան մէջէն փափաքողք կը գտնուէին եկեղեցական վիճակի, որով նաև յոյս կար, թէ ատենօք Մոլտաիոյ Հայք իսկ՝ իրենց որդիքը պապական վարժարանը պատի տային. բայց միւս կողմանէ՝ առաքելութիւնը չպիտի կարենար մեծ յառաջդիմութիւններ ընել, Արքեպիսկոպոսին՝ բացառական լինելուն պատճառաւ, որ մայրաքաղաքի մէջ կը նստէր, ուստի և դիւրին կերպով կարելի էր օգնութեան հասնիլ ուրիշ եկեղեցիներուն: Քաղաքէն զատ՝ մօտակայ դիւղաքաղաքաց մէջ ևս դեռ կը գտնուին չորս կամ հինգ եկեղեցիք. բայց որովհետև երկայն ժամանակ երեսի վրայ թողուած էին, Լատինացւոց ձեռքն անցան, բաց ի Ս. Գրիգորէ և Ս. Խաչ եկեղեցիներէն: Ընդ ամէն եօթն քահանայ կը գտնուին կամինիցի մէջ, ամէնքը ամուսնացեալք են, որոց մեծաւորն է Տէր Ներսէս, որ գրեթէ ութնամեայ է և այս ժամանակամիջոցս շատ միտում կը ցուցնէ առ հոգովական եկեղեցին. բայց յառաջեալ հասակի մէջ լինելով և թոյլ սիրտ ունենալուն պատճառաւ՝ ամենեկին նշանակութիւն չունի.... Ի Թիւս այլոց՝ կայ նաև Տէր Գրիգոր, բարձրահասակ, 65 ամեայ, որ ուրիշներէն աւելի առաքինի կենսք կը վարէ, բայց գրեթէ միշտ հիւանդ է և առողջութեան կողմանէ տկար: Տէր Միշայել, այր իմաստուն և տեղեակ լատիններէն լեզուի, թղթախաղի և այլևայլ զբօսանաց սրտակից բարեկամ, որ և այժմ իսկ իւր տանը մէջ խորտկարան կը բացած է սուրբ Նիկողայոսի եկեղեցւոյն մօտ.... միով բանիւ խորաբերտ և կերօժաւոր մէկն է. և ըստ կարծեաց բազմաց՝ Ներսէսի մահուընէ վերջ, ինքն կը փափաքի մեծաւորութեան պատուայն հասնիլ: Գեռ ուրիշ քահանայք ալ կը գտնուին հօս, ինչպէս Տէր Թուգթու, Տէր Զաւթու, Տէր Գաբրիէլ և Տէր Թովմա՝ որդի վերոյիշեալ Տէր Ներսէսի, որոյ վարքը՝ վիճակին չի համապատասխաներ, այն պատճառաւ ժողովուրդն իսկ իրմէ աւժացել է: Քահանայիցմէ զատ՝ կան նաև տասներկու ազգային մայրապետք, որոնք թէ և վանական քեմ հազած են.... սակայն կ'ապրին առանց կանոնի, և ազատ կենսք անցնելով՝ վաճառականական յարաբերութեամբ կը զբաղին: Քաղաքին մէջ կայ նաև Միշայել Ուլմաի լատին ծխով կանոնիկոսն, կամենից քաղաքին

կառավարչին հարազատը, որ ստէպ ստէպ կ'այցելէ Հայոց եկեղեցիներուն, ջանալով որ եկեղեցեացի կանոններն և ներմուծուած բարեկարգութիւններն հըլդիւ պահուին:

Եւրոպոս գիւղաքաղաքը՝ խիստ երեւելի է տօնավաճառներու պատճառաւ, որ ամէն տարի կը կատարուի 'ի վերջ կոյս փետրուար ամսոյ, ուր կու գան յարեւելից և Հայք խառն բազմութեամբ: Այս տեղի Հայք, ուրիշ քաղաքներէն աւելի հարուստ և պատուաւոր են, բայց կրթութեան կողմանէ ստորնագոյն են: Երեք բարեպաշտ և կրօնասէր հայ կրօնաւորք կան 'ի Եազովցա, որք իրենց տան մէջ կ'ապրին: Հինգ քահանայք կան, յորոց առաջինն, այսինքն է, 65 ամեայ Տէր Երեմի, կարգուած է և հիւանդոտ, և բնաւ կրթութիւն չունի. Տէր Յովթ 40 ամեայ՝ նոյնպէս կարգուած և շատ զաւակ ունի. Տէր Յովնէս դեռ չէ կարգուած, 35 ամեայ, այր իմաստուն և հանճարեղ, և Տէր Ստեփանոս նոյն տաւրիքի մէջ, նոյնպէս այր իմաստուն և խոհեմ: Այս երկու վերջինքս՝ եկած են հոս, Տէր Կալանոսին յիշով գտնուած ժամանակ. սօքս՝ իրենց տղիտութեամբ հանդերձ, ամենայն կերպով ջանացին, որ արքեպիսկոպոսը ձեռնադրէ զիրենք. բայց երբ Տէր Կալանոս հակառակ կեցաւ այս խնդրոյս, ստիպեցին զիրենք, որ քանի մի ամիս հայերէն լեզուի և բարոյական աստուածաբանութեան մէջ վարժին. յետոյ ապա ձեռնադրուեցան, և այժմ քահանայական վիճակի մէջ գտնուին վերի վարուք կ'անցնեն օրերին: Հինգերորդ քահանայն Տէր Արթուրոս յերեմի, մեծաւորի որդին, 24 տարեկան է, երեւելի աստուածաբան և քաւրոզիւ այն եկեղեցեացի. բարեպաշտ և կրօնասէր պատանի մի է, ունի նաև դրարոց մի, ուր 50 աշակերտի չափ կը կրթէ սուրբ հաւատոց և աստուածային երկիւղի մէջ, ինչպէս նաև կ'ուսուցանէ հայերէն և լատին լեզուները: Կայր նաև հոս ուրիշ քահանայ մ'եւ Տէր Արիստակէս, նոյնպէս կարգուած, 46 ամեայ. բայց այժմ անցաւ 'ի Կամենից, իր ամուսնոյն ծննդեան քաղաքը: Կը գտնուին այս քաղաքին մէջ դեռ շատ յունադասան եկեղեցիներ. լատինացուց մատուռն՝ Ժողովրդապետական եկեղեցեաց տեղ կը ծառայէ, բայց հոն երկու կամ երեք անգամ տարւոյ մէջ պատարագ կը մատուցանի. կայ նաև Դոմինիկեանց վանք մի, որուն առաջնորդը կրթեալ, ուսումնական և նշանաւոր մարդ մէ: Վերոյիշեալ քաղաքը Կամենիցի եպիսկոպոսին իշխանութեան կը վերաբերի. բայց միւս երեք քաղաքաց պէս՝ Լեհաստանի Թագաւորութեան չեն վերաբերիր, այլ մեծապատիւ Կոնսցրուքի իշխանի միոյ՝ որ Լեհաստանի ազնուաշուք ընտանեաց մին է:

Միւրդին Թագաւորական քաղաք, իշովի արքեպիսկոպոսին Թեմի մէջ կը գտնուի, և մի օր հեռու է Եազովցայէն. ունի եկեղեցի մի Հայոց և քահանայ Տէր Թէոդորոս անուամբ, 46 ամեայ, կարգուած և կրթութեան կողմանէ ալ շատ ետ է. աղքատ քահանայ մ'է, վասն զի քիչ Ժողովուրդ ունի, և ողորմութեամբ կ'ապրէ, զոր Եազովցային Հայք կ'ընձեռեն իրեն, որոնք նաև եկեղեցեացի հոգաբարձութիւնը վրանին առած են: Վերոյիշեալ Եազովցային մեծաւորն Տէր Յակոբ՝ իր վերջին այցելութեան ատեն խոստացաւ Տէր Թէոդորոսին, թէ կամ բերանացի կամ գրաւոր կերպով աղերսագիր մի պիտի մատուցանէր Սուրբաբերին Լեհաստանի մեծ սպարապետին, որպէս զի գինքը ամէն նեղութիւններէ ազատէ, որոնք գրեթէ ամէն օր կը տոգնապէին զիրքը, ինչպէս նաև զինուորաց արշաւանքներէն, որք ամէն օր իւր տանը կ'այցելէին:

Սրաշուտ քաղաքը կը վերաբերի Անդրէաս Պոտոցքի Կիէւի իշխանին, զոր նա ինքն վերստին բարեկարգեց: Ստանիսլաւ քաղաքի Եազովցայէն լեհացի ութ մղոն հեռու կ'իյնայ. այսինքն է, մի օրուան ճամբայ, և իշովի արքեպիսկոպոսին Թեմի մէջն է. ունի Հայոց եկեղեցի և քահանայ մի, Տէր Գրիգոր Բալ-

սամ իլլովցի, ամուսնացած: Տէր Կղեմէսի աշակերտ է, մեր Դանքով ձեռնադրուեցաւ, և եթէ չեմ սխալիր 32 ամեայ է: Գիտէ լաւ տաճկերէն, թաթաւերէն, լատիներէն, և հայերէն: Գրաբար լեզուին ևս հմուտ է, քաջ ակոյեան սուրբ հաւատոյ, որուն ապացոյցը՝ զանազան առիթներու մէջ տուաւ, մանաւանդ երկու տարի առաջ՝ ի Վարչախա, ուր ըստ յանձնարարութեանս Կամենցի Հայոց դէմ, որոնք միութեան հարկաւոր բարեփոփոխութիւնքը ընդունել չէին ուզեր, այնպիսի ճարտարութեամբ յարմարցուց իւր գործը, Պինեատեղիի առաքելական նուիրակին և Թագաւորական քարտուղարի հետ, որ բերանացի կերպով համոզընելով Հայոց նուիրակները՝ դարձաւ մեծաւ փառք և հարկաւոր հրովարտականքով՝ ի Կամենից, որոնց օգնութեամբը՝ միութիւնը յաջողութեամբ կատարուեցաւ:

Շարունակի:

ՎԵՑՕՐԵԱՅՔ

ՊԻՍԻԴԵԱՅ ԻՄՍՍՏԱՍԻՐԻ

— — —

ՁԵՆՈՒՅՈՒՄՆ

Գէորգ Պիսիդէս կամ Պիսիդացի՝ սարկաւազ և քարտուղար մեծի եկեղեցւոյն Կոստանդնուպօլսի յեօթներորդում դարու, առ Սարգսաւ պատրիարքաւ կայսերական ոստանին, բաց ի սակաւուց այլոց մանունց՝ գրեաց ի չափական տողու և զառաջիկայս քերթուած Վեցօրէից կամ զարարչագործութենէ աշխարհի, յաւէտ իմն իւր լայնածաւալ պարզաբանութիւն ճգ. Սաղմոսացն Դաւթի:

Յաւուրս երրորդի թարգմանչացն մերոց հելլենաբանից՝ երևի յեղեալ և սուրայի քերթուած ի հայ բարբառ, որում վկայեն ակնյայտնի յունախառն ոճ լեզուին և առմունք իմաստից բառիցն, այլովքն հանդերձ, մինչև չթողուլ երկբայութիւն՝ քայց միայն զանուանէ թարգմանչին անծանօթի, զոր ինձ ախորժելի թուի զՍիւնեցիէն հաւատալ Ստեփանոս, զթարգմանիչն Նեմեսեոյ և Նիւսացւոյն գրոց:

Պատառիկ մի ևեթ (տողք 84) նշխարեալ մնայր առ մեզ ի թարգմանութենէ քերթուածոյս, զոր և յօգուտ բանասիրաց հրատարակեցաք ի Ռազմավէպ Հանդիսի ամօք յառաջ (1873, էջ 123). այլ գիտելով զի մեծագոյն ևս նշխար ամբարեալ յարգի ի մատենադարանի Մեծարգոյ Անտոնեան Հարց՝ ի Միլնագեղ՝ Կոստանդնուպօլսի, ամաւ յառաջ պատեհաւ խնդրեցաք ի նոցանէ ընդօրինակել զնոյն: Եւ նոցա՝ փափաքանօք դեռ ևս ծածկելոյ զանձուն ի յայտ գալոյ, զիլեալ սիրայօժար առ խնդիր Վեհազունի Գլխոս՝ շնորհեցին մեզ ըզհաւասար օրինակ ձեռագրոյն. զոր ի հրատարակելս՝ աստէն արժան համարիմք և զյայտնի շնորհակալիս մեր և զամենեցուն սիրողաց նախնեացն մերոց երկանց՝ մատուցանել առ վերոյիշեալ յօժարողս հրատարակմանն:

Որպէս տեսանի ի ստորեւ՝ պակասաւոր է օրինակն թարգմանութեան ոչ միայն ի սկիզբնն, այլ և ի միջավայրսն ուրեք ուրեք, և յաւէտ ի վերջ կոյս քերթուածոյն: Զպակաս տողս նշանակեմք առերի թաւահամարք՝ որք ցուցանեն զթիւ տողից յոյն բնագրին, ըստ որում ի տողս առոյս գրողնեցաք և զմիս: